

Typology of Tombs in the Azerbaijan Region from a Monumental Perspective¹

Saleheh Chartab Mohammadi *

Minoo Gharehbeiglu **

Negar Salehi Alamdari ***

شهرستان تبریز

Vol 59, Spring 2025

The present study aims to review the “typology of tombs in the Azerbaijan region from a monumental perspective” and to explore the systematic connection between form, function, meaning, and archetype in two cognitive dimensions: “historical-geographic” and “cultural-social.” The main goal of this study is to explain how the physical language of the building (geometry, proportions, structure, and materials), ritual and social roles, symbolic connotations, and archetypal codes coexist in shaping sacred experience and collective memory. The research method is descriptive-analytical and comparative; data is collected and analyzed based on documentary sources. The findings identified five different types of clustering, including: ritual verticality or the axis of the world; multifocal ritual-social complexes; introverted ascetic retreats; cosmic polygonal orders; and community-building heroic-moral monuments. Conclusions from the results showed that Azerbaijani tombs, while continuing common formal languages, represent distinct semantic and functional scenarios and, in connection with historical-geographical and socio-cultural contexts, strengthen spatial identity and collective memory.

Keywords: Typology, Tomb, Azerbaijan, Monument, Collective Memory

Introduction

Tombs, as monumental elements that play a role in building local identity and recording collective memory, have attracted the attention of researchers in architecture, anthropology, and heritage studies in recent years. Signs of erosion of symbolic functions, weakening of socio-cultural ties, and physical changes in the Azerbaijani tomb complex have been raised in field studies and heritage-oriented reports. Weakness in semantic protection, transformation of ritual functions into secondary uses, and inconsistency in physical interventions are among the reasons that justify the necessity of typological and monumental revision in the analysis of these monuments.

. This article is derived from the first author's master's thesis entitled "Design of the Memorial Tomb of Houshang Ebtehaj in Mohtasham Garden, Rasht", which was conducted under the guidance of the second author and the third author's thesis at the non-profit-non-governmental Roshdieh Institute of Higher Education in Tabriz.

* Corresponding Author: M.A of Architecture graduate, Roshdieh Non-Profit-Non-Governmental Higher Education Institute, Tabriz, Iran

s.chartab.mohammady@gmail.com

ORCID: 0009-0006-1916-2087

** Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of Architecture, Tabriz Islamic Art University, Iran.

minoo.gharehbeiglu@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2639-2906

*** Assistant Professor, Department of Architecture, Roshdieh Non-Profit-Non-Governmental Higher Education Institute, Tabriz, Iran.

salehi.ngr@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7840-3074

The problem of this research is as follows: How can we find systematic and explainable links between the archetypal, physical, semantic, and functional characteristics of the tombs of the Azerbaijan region? The research community consists of a set of representative tombs in the Azerbaijan region (including examples such as Maqbar al-Shuara, Shams Tabrizi, Pouriya Vali, Mulla Hassan Kashi, Salar Daylami, Aghalar, and other local examples) and the study context is the historical-geographical composition and cultural-social networks surrounding these monuments. The main variables of the research are: archetypal features (example: ascension axis, memory house), physical indicators (geometric shape, centrality/multifocality, height), semantic components (symbols, cultural epigraphy) and socio-ritual functions (pilgrimage, community building, cultural programs).

The nature of the research design is descriptive-analytical and typological, and the research method is a mixed qualitative-documentary method based on field analysis, historical documentation and matrix adaptation of the physical-semantic-functional-archetypal framework. The aim of the research is to present an analytical model that can classify tombs according to monumental patterns and clarify semantic and functional similarities; and at the applied level, to present proposals for conceptual conservation and event-based planning.

Research hypotheses: 1- There is a significant relationship between the type of spatial organization (central/multifocal) and the dominance of the community-building function; (multifocal spaces provide the possibility of hosting rituals and gatherings). 2- Examples that have a multifaceted-domed structure benefit more from the archetype of the "house of memory/cosmic order" and have a higher historical-geographical semantic load; (link of the dome form with symbols of immortality in Iranian tradition). 3- Modern or simple-built tombs (such as Pouriya Vali) emphasize the socio-moral function more than the ritual function; (changing social contexts and the need for contemporary symbols of identity). Each hypothesis is tested in the methodological section by indexing variables and using matrix analysis tools and case sampling. Clarifying these links can lead to conservation reinterpretation and meaning-centered planning in urban memory and regional heritage.

Research Method

The research method is based on a descriptive-analytical and comparative approach. The data were collected based on written sources and historical documents and then analyzed in the form of a four-dimensional typological model including the dimensions of "physical-form", "functional", "semantic" and "archetypal". This model was simultaneously applied to two cognitive dimensions of "historical-geographic" and "cultural-social" in order to reveal the spatial and temporal connections of the buildings on the one hand and to clarify the continuity or change of cultural patterns in them on the other hand. Case examples included the tombs of Sheikh Shahab al-Din Ahri, the Tabriz Poets' Tomb, Shams Tabrizi, Mulla Hassan Kashi, Salar Daylami and Aghalar, Pouriya Vali and Aun bin Ali, each of which is considered to represent a specific branch of the tomb typology spectrum.

Results

The findings show that the "dome/polygon" form in Azerbaijani tombs is not only a dominant physical pattern, but also a language for organizing sacred and memorial experience. Vertical and minimal tombs, such as the monument attributed to Shams Tabrizi, reflect the archetype of the "axis of ascension" or the "vertical world" and provide an experience of transcendence and connection with the sacred. In contrast, multifocal spatial organizations such as the Tomb of the Poets and the Awn ibn Ali complex, by creating memorial networks, emphasize social function and collective memory and become a vehicle for community building.

On the other hand, small and simple tombs such as Aghalar, Salar Daylami, and Mulla Hassan Kashi

demonstrate the continuity of ascetic tradition and individual-centered rituals. These examples, in comparison to larger collections, rely on solitude and the individual experience of mourning and pilgrimage rather than on physical display or spatial grandeur. The modern example of Puriya Vali, with its horizontal and sparsely decorated structure, represents a new trend in which the emphasis is on socio-moral function and heroic identity rather than ritual coding.

This typology shows that the tombs of Azerbaijan, while continuing the common elements of Iranian-Islamic architecture, each present distinct semantic and functional narratives. At the macro level, the connection of these tombs with the historical-geographical context and socio-cultural context strengthens the spatial identity and the coherence of collective memory. However, in some cases, excessive overlap in conceptual layers or excessive reliance on external explanations has reduced the capacity for perceptual arousal and prevented the creation of a deep sacred experience.

Discussion and Conclusion

A common pattern of movement towards “physical and semantic unity” is observed in the tombs of Azerbaijan. Most examples (except the Puriya Vali tomb) are based on a multifaceted form centered on the dome; a pattern that has ancient roots in pre-Islamic Iranian traditions and has been used over the centuries as a physical foundation for representing the sacred and immortal. Meanwhile, the Shams Tabrizi tomb, with its vertical minaret form, demonstrates the archetype of the “axis of ascension,” and the Maqbar al-Shu’ara tomb, with its spatial multiplicity and break from the centrality of the dome, displays a “multiple” pattern and a network of collective memory. In contrast, the Puriya Vali tomb, as a modern work, distances itself from the dome and, with its simple and horizontal structure, emphasizes social and moral function rather than ritual coding.

The physical and semantic typology of tombs is correlated with historical-geographical and socio-cultural cognitive dimensions. Small and minimal tombs (such as Aghalar, Salar Daylami, and Mulla Hassan Kashi) demonstrate the continuity of simplicity in local contexts and individual-centered rituals, while high-rise and composite examples (Maqbareh al-Shuara, Aun ibn Ali, Sheikh Shahab al-Din Ahri) indicate the strengthening of the function of community-building and collective memory-building. Accordingly, the “dome archetype” and the “multifaceted body” as the dominant language in this region not only reveal the historical continuity of Iranian architecture, but also make the fundamental differences between individual solitude and cultural community recognizable at the semantic and functional levels.

From a physical perspective, the “complex geometric composition” and “cosmic proportions” are not simply a formal language, but a strategy for encoding the “plurality of sounds” in a polycentric monument; a form that creates a “networked field-monument of memory” instead of a single tomb. The function of the building also goes beyond the “space of cultural interactions” and becomes a “platform for the representation of literary memory”; where commemorative rituals and literary events perpetuate the process of memory-making. In this research, the studied complex was classified into five “species families”: 1) “ritual verticality/universe axis” with the predominance of ascension and symbolic monofocality (Tomb of Shams Tabrizi); the minimal vertical form activates the archetype of ascension in a context for revelation. 2) “Multifocal ritual-social complexes” (Maqbar al-Shu’ara, Awn ibn Ali tomb) in which the multi-dome/multifocality of the body is combined with a collective and ritual-oriented function. 3) “Introverted ascetic retreats” (Sheikh Shahab al-Din Ahri tomb) that embody the archetype of solitude/purification with spatial minimalism. 4) “Cosmic polygonal orders” (Mullah Hassan Kashi tombs and the Deylami and Aghalar tombs) that embody the metaphor of balance and perfection with their hexagonal/octagonal and central dome. 5) “Community-building heroic-moral monuments” (Pouriya Vali tomb) that translate the moral-heroic identity into a solid and field-oriented structural language. This clustering reveals

significant similarities across all four typologies and illuminates the distinctions between the “social-ritual network” and the “spiritual solitude”, or between the “symbolic verticality” and the “horizontal-ecclesiastic order”.

Each tomb is defined in terms of an “archetypal operational pattern/functional scenario/geometric device”. Thus, the Tomb of the Poets as a “networked monument of memory”, Shams Tabrizi was recognized as the “axis of asceticism,” Sheikh Shahab al-Din Ahri as the “retreat of asceticism,” and the Polygonal Complex as “cosmic order and balance”; and the Puriya Vali Mausoleum was an example of a “moral-heroic monument” that strengthens the connection between meaning and community.

References

- Cellerino, A., & Foiatta, E. (2018) The sanctuary and cemetery at Kal-e Chendar, Shami (Khuzestan, Iran). In Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East.
- <https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>
- Dallai, M. (2020) The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: Localization and architectural features. EUT Edizioni Universita di Trieste.
- <http://hdl.handle.net/10077/30232>
- Ingraham, M. L., & Summers, G. (1979) Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran. *Archäologische Mitteilungen aus Iran* Berlin, 12.
- <http://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.php?action=getRecordDetail&idt=12590808>
- Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at GreVirike (Period IIA) on the Middle Euphrates. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339(1).
- <https://www.jstor.org/stable/25066901>
- Wicks, Y. (2015) Bronze ‘bathtub’ coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. *Bronze ‘Bathtub’ Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices*.
- <https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>
- Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In *ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz, September*.
- <https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>

گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی^۱

صالحه چرتاب‌محمدی^{**}، مینو قره‌بگلو^{***}، نگار صالحی علمداری^{****}

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹

نوع مقاله: پژوهشی - ۸۶-۶۹

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بازخوانی «گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی»، به واکاوی پیوند نظام‌مند میان فرم، کارکرد، معنا و کهن‌الگو در دو بعد شناختی «تاریخی - جغرافیایی» و «فرهنگی - اجتماعی» می‌پردازد. مسئله اصلی، تبیین چگونگی هم‌نشینی زبان کالبدی بنا (هندسه، تناسبات، ساختار و مصالح)، نقش‌های آیینی و اجتماعی، دلالت‌های نمادین و رمزگان کهن‌الگویی در شکل‌دهی تجربه قدسی و حافظه جمعی است. روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و تطبیقی است. داده‌ها بر پایه منابع اسنادی گردآوری و در چارچوب گونه‌شناسی چهارگانه شامل ابعاد کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی به صورت کیفی تحلیل شد. نمونه‌های موردی شامل آرامگاه‌های شیخ شهاب‌الدین اهری، مقبره الشعرا تبریز، شمس تبریزی، ملاحسن کاشی، سلار دیلمی و آق‌الار، پوریای ولی و عون‌بن علی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی غالب منطقه به شکل «گنبد/چندوجهی» است و به مثابه زبان معماری قدسی به شمار می‌رود. در حالی که صورت‌های عمودی مینیمال مانند شمس تبریزی، یادآور کهن‌الگوی «محور عروج» هستند و سازمان‌های چندکانونی همچون مقبره الشعرا و عون‌بن علی به «شبکه‌های یادمانی» برای اجتماع‌سازی و حافظه‌سازی بدل می‌شوند. در مقابل، نمونه‌های کم‌حجم و حداقلی مانند آق‌الار، سلار دیلمی و ملاحسن کاشی، استمرار ساده‌گرایی و آیین‌های فردمحور را بازتاب می‌دهند و نمونه مدرن پوریای ولی با کالبد افقی کم‌ترین، بیش از رمزگذاری آیینی، بر کارکرد اخلاقی - اجتماعی تأکید دارد. در نتایج، پنج گونه مختلف خوشه‌بندی شامل: عمودیت آیینی یا محور عالم، مجتمع‌های آیینی - اجتماعی چندکانونی، خلوتگاه‌های درون‌گرای زاهدانه، نظم‌های چندضلعی کیهانی و یادمان‌های پهلوانی - اخلاقی اجتماع‌ساز، بازشناسی شد. جمع‌بندی نتایج نشان داد که آرامگاه‌های آذربایجان ضمن تداوم زبان‌های فرمی مشترک، سناریوهای معنایی و کارکردی متمایزی را بازنمایی می‌کنند و در پیوند با زمینه‌های تاریخی - جغرافیایی و فرهنگی - اجتماعی، به تقویت هویت مکانی و حافظه جمعی می‌انجامند؛ هرچند در برخی نمونه‌ها، هم‌پوشانی مفهومی و تأکید افراطی بر تبیین‌های بیرونی، ظرفیت برانگیختگی ادراکی و دستیابی به مدلی

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «طراحی آرامگاه یادمانی هوشنگ ابتهاج در باغ محتشم رشت» است که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی - غیردولتی رشیدیه تبریز انجام گرفته است.

** نویسنده مسئول: دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد معماری، مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی - غیردولتی رشیدیه، تبریز، ایران

s.chartab.mohammady@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-1916-20871

minoo.gharehbeiglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2639-2906

salehi.ngr@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7840-3074

*** استاد گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران

**** استادیار گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی - غیر دولتی رشیدیه، تبریز، ایران

مقدمه

پژوهش حاضر مبتنی بر واکاوی پیوندهای میان کالبد و معنا در آرامگاه‌های منطقه آذربایجان و نمونه‌های شاخص آن است که از منظر یادمانی مطالعه می‌شوند. آرامگاه‌ها به مثابه تجسدهای فضایی از بسترهای تاریخی، فرهنگی و محیطی برآمده‌اند که هر یک حامل نمایان‌های معنایی و کارکردی چندگانه‌اند. اما مسئله اصلی، چگونگی تداخل گونه‌شناسی‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی با ابعاد شناختی «تاریخی - جغرافیایی» و «فرهنگی - اجتماعی» است که در معماری آرامگاه‌ها بازنمایی شده و تفسیری جدید از حیات معنوی و فرهنگی جوامع فراهم می‌کند. در این زمینه، آرامگاه‌ها نه تنها مکان‌های آیینی، بلکه سازه‌هایی با هویت پیچیده هستند که ریشه‌های آنها در اعماق کهن‌الگوهای تمدنی نهفته است (طلایی و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۳-۵۴).

یکی از چالش‌های عمده این پژوهش، تحلیل ماهیت این گونه‌شناسی‌ها در بستر تحولات فضایی-زمانی است؛ آرامگاه‌هایی که در طول تاریخ، تغییرات کارکردی و معنایی یافته‌اند و دچار دگردیسی کالبدی-زیباشناختی شده‌اند. بررسی تقاطع‌های شناختی میان نظام‌های فضاسازی، القای معنایی از طریق فضاهای مقدس و نقش هویت‌های فرهنگی در خلق کهن‌الگوهای یادمانی، نیازمند رویکردی چندوجهی است. بدین ترتیب آرامگاه‌ها نه تنها به عنوان یادمان‌هایی تاریخی، بلکه به عنوان «فضاهای روایت‌گر» که در آن نمایان‌های فرهنگی درهم‌تنیده‌اند، نیازمند بررسی‌های عمیق فلسفی و معماری هستند (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۷-۱۱۸).

با توجه به این پیچیدگی‌ها، این پژوهش تلاش می‌کند تا با استفاده از چارچوب‌های نظری مبتنی بر فلسفه فضا و معماری، به واکاوی گونه‌شناسی آرامگاه‌ها از منظر

یادمانی پردازد و از طریق رویکردهای تحلیلی-قیاسی، بازنمایی‌های کهن‌الگویی را در بستر ابعاد شناختی مختلف بررسی کند. هدف اصلی، کشف لایه‌های پنهان معنا در فضاهای آرامگاهی است که از تعامل میان فرم‌های معماری، معانی دلالت‌گر و کارکردهای آیینی شکل گرفته‌اند. این پژوهش، از تحلیل هم‌زمان نظام‌های معنایی و فضایی بهره می‌برد تا سازوکارهای معمارانه القای معانی را در آرامگاه‌ها آشکار سازد.

این پژوهش با هدف بررسی گونه‌شناسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان به طرح پرسش‌های اساسی زیر می‌پردازد:

۱. چه شباهت‌ها و تفاوت‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی میان آرامگاه‌های منطقه آذربایجان وجود دارد؟
۲. چه الگویی از معماری آرامگاهی در منطقه آذربایجان، به عنوان نماینده‌ای از مفاهیم یادمانی و نشانه‌های نمادین فرهنگی غالب است؟

پیشینه و مبانی نظری پژوهش

جهانی‌شام و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر» به بررسی سیر تحول تاریخی و توسعه معماری مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی می‌پردازند. پژوهشگران با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی و مشاهدات مستقیم، توسعه این مجموعه را تا دوران معاصر بررسی کرده‌اند. اهمیت این مجموعه در معماری اسلامی، به‌ویژه در ترکیب فضاهای مذهبی، خدماتی و رفاهی برجسته شده است. این پژوهش نشان می‌دهد که این مجموعه، نقش کلیدی در تحولات معماری تشکیلات خانقاهی و آرامگاهی ایران و جهان اسلام، به‌ویژه از سده هشتم تا اوایل دوره صفوی داشته است.

جمعی به شکلی ژرف در حافظه فضایی شهروندان تأثیرگذار هستند. این یافته‌ها به صورت مستقیم با تحلیل ابعاد معنایی و تجربه ادراکی در آرامگاه‌ها هم‌راستا هستند و اهمیت درگیرسازی مخاطب در حرم‌های یادمانی را تأکید می‌کنند.

اینگراهام و سامرز^۱ (۱۹۷۹) در پژوهشی با عنوان «استقرارها در دشت مشکین‌شهر، آذربایجان شمال شرقی» به تحلیل باستان‌شناختی الگوهای سکونت این منطقه پرداخته‌اند. این تحقیق با بررسی داده‌های میدانی و مستندهای تاریخی، به تبیین ارتباط میان الگوهای معماری آرامگاهی در دشت مشکین‌شهر می‌پردازد. همچنین نقش این استقرارها در شکل‌گیری فرهنگ یادمانی منطقه و تأثیرات آن بر گسترش معماری آرامگاهی در دوران مختلف، تحلیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دشت مشکین‌شهر به عنوان یکی از نقاط کلیدی تمدن در شمال شرقی آذربایجان، نقش محوری در توسعه مفاهیم یادمانی در معماری ایفا کرده است.

چلرینو و فویتتا^۲ (۲۰۱۸) در کتابی با عنوان «مکان مقدس و گورستان کال‌چندار، شمی (خوزستان، ایران)» به بررسی جامع مجموعه آرامگاهی و قبرستان واقع در شمی خوزستان پرداخته‌اند. این پژوهش، علاوه بر تحلیل ویژگی‌های معماری آرامگاهی، بر ابعاد مذهبی و فرهنگی این مجموعه نیز تمرکز داشته است. نویسندگان با استفاده از داده‌های باستان‌شناسی و تاریخی، تأثیرات این مجموعه بر مفاهیم مذهبی دوران را بررسی کرده و ارتباط آن با ساختارهای مشابه در دیگر نقاط ایران را روشن ساخته‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که این آرامگاه‌ها، نمادی از جایگاه اجتماعی و معنوی در بافت تاریخی منطقه بوده‌اند.

نتایج تحقیق، اهمیت نقش این مجموعه در تاریخ معماری ایران را تأیید می‌کند و چهار عامل مهم، از جمله وجود فضاهای متنوع مذهبی و خدماتی، در برجستگی این اثر تأثیرگذار شناخته شده‌اند.

حسینی (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی بنا بر آرای ابوسعید ابوالخیر» به تحلیل روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری دوران اسلامی ایران می‌پردازد. نویسنده با استفاده از منابع ادبی و تاریخی، رابطه میان مبانی تصوف و توسعه این نوع معماری را بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هسته اولیه این مجموعه‌ها اغلب با تدفین افراد شاخص مذهبی یا سیاسی آغاز شده و در طول زمان، با افزوده شدن بناهایی نظیر مسجد، مدرسه، خانقاه و کاروانسرا، توسعه یافته‌اند. همچنین بر نقش اساسی این مجموعه‌ها در شکل‌گیری و گسترش شهرهای ایران دوران اسلامی تأکید شده است. این پژوهش، ارتباط میان ابوسعید ابوالخیر و ابداع این سبک معماری را بررسی می‌کند و بر اهمیت تاریخی و مذهبی این مجموعه‌ها در معماری ایران تأکید دارد.

خاک‌زند و تیموری‌گرده (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان» که مطالعه‌ای توصیفی-تحلیلی است، با روش پیمایشی و استفاده از اسناد کتابخانه‌ای، تأثیر آیین محرم بر شکل‌گیری منظر شهری و خاطرات مکانی شهروندان تهران را بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که شهروندان علاوه بر مشاهده تغییرات کالبدی و بصری در دوره عاشورا، تجربه‌های ذهنی قابل توجهی نیز از این تغییرات به خاطر سپرده‌اند. این تجربه ذهنی، بخشی از نظام نمادین فضاهای شهری را تشکیل می‌دهد و نشان می‌دهد که آیین و مناسک

1. Ingraham & Summers

2. Cellerino & Fioletta

دلای^۱ (۲۰۲۰) در پژوهشی با عنوان «آرامگاه‌های طاق‌دار بین‌النهرین میان هزاره دوم و اول پیش از میلاد: مکان‌یابی و ویژگی‌های معماری» به بررسی تطورات ساختاری آرامگاه‌های طاق‌دار در منطقه بین‌النهرین پرداخته است. این مطالعه، ویژگی‌های معماری این آرامگاه‌ها را از منظر هندسی و سازه‌ای تحلیل کرده و به نقش آنها در ایجاد مفاهیم یادمانی در فرهنگ بین‌النهرین پرداخته است. نویسنده نشان می‌دهد که این نوع معماری، علاوه بر جنبه‌های مذهبی، بازتاب‌دهنده قدرت سیاسی و اجتماعی حاکمان دوران بوده و تأثیرات آن بر معماری آرامگاهی ایران نیز قابل ملاحظه است.

محمدی‌فر و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های ایلامی» به مطالعه عمیق فرهنگ و تمدن ایلام باستان پرداخته‌اند. این پژوهش با تکیه بر یافته‌های موزه ملی ایران، به بررسی آرامگاه‌های ایلامیان به عنوان یکی از عناصر کلیدی معماری و یادمان‌های مذهبی پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که این آرامگاه‌ها نه تنها در شکل‌دهی به هویت فرهنگی ایلام، بلکه در ایجاد مفاهیمی نظیر معنویت و یادمان‌سازی در معماری ایران باستان، نقش حیاتی داشته‌اند.

زلقی^۲ (۲۰۱۸) در کتابی با عنوان «کاوش گذشته: بازبینی آرامگاه‌های طاق‌دار زیرزمینی ایلامیان در تپه ۴۹۷، دشت شوشان» به تحلیل معماری و ویژگی‌های خاص آرامگاه‌های ایلامی در دشت شوشان پرداخته است. این تحقیق با استفاده از داده‌های باستان‌شناسی جدید و بازخوانی یافته‌های گذشته، ساختارهای این آرامگاه‌ها

را از منظر کاربرد یادمانی تحلیل کرده است. نویسنده تأکید دارد که این آرامگاه‌ها به عنوان بخشی از ساختار اجتماعی ایلامیان، تأثیر بسزایی بر توسعه معماری آرامگاهی در ایران داشته‌اند.

در تحلیل معماری آرامگاه‌ها از منظر یادمانی، گونه‌شناسی چهارگانه کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی، ساختار مفهومی اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. این تقسیم‌بندی، بر پایه مرور و تلفیق ادبیات نظری موجود در حوزه‌های معماری یادمانی، نشانه‌شناسی فرهنگی، فلسفه فضا و روان‌شناسی معماری شکل گرفته است و از نظر تحلیلی، ابعاد چهارگانه معماری یادمانی را در برمی‌گیرد.

نخست، گونه‌شناسی کالبدی به بررسی مؤلفه‌های فیزیکی و مورفولوژیک بنای آرامگاهی می‌پردازد؛ از جمله هندسه، تناسبات، ساختار، مصالح و فرم‌های معماری؛ این بُعد، زمینه‌ای عینی برای دریافت دیگر ابعاد معنا فراهم می‌کند (فرهی فریمانی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵: ۳۳-۴۲). گونه‌شناسی کارکردی، ناظر به نقش‌های آیینی، اجتماعی و فرهنگی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی - اجتماعی است. آرامگاه‌ها در تاریخ ایران اغلب نه تنها جایگاه تدفین، بلکه کانونی برای آیین‌های مذهبی، تعامل فرهنگی و تداوم حافظه جمعی بوده‌اند (عسگری و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۱-۳۶).

بعد معنایی به دلالت‌های نمادین، فرهنگی و نشانه‌شناختی فضای آرامگاهی اختصاص دارد. در این سطح، فرم معماری، واسطه انتقال معنا، مفاهیم متعالی و نشانه‌های فرهنگی به مخاطب است (Zalaghi, 2018: 277-294).

گونه‌شناسی کهن‌الگویی در سطحی ژرف‌تر، به بازتاب ناخودآگاه جمعی و حضور رموزگان اسطوره‌ای و فرافرهنگی در معماری آرامگاه‌ها می‌پردازد. این بُعد، از طریق فرم‌ها، نمادها، ترکیب‌های هندسی و فضاهای

1. Dallai

2. Zalaghi

عنوان مکان‌های تجمع آیینی و مذهبی عمل می‌کنند و از سوی دیگر، مکان‌هایی برای یادبود و تعامل فرهنگی هستند. کارکرد زیارتی و یادمانی آرامگاه‌ها در طول تاریخ به شکلی نمادین در فضاها، زیارتی و مناسکی بازتاب یافته است. این تعامل میان عملکردهای اجتماعی و فرهنگی با فضاها، آرامگاه‌ها، معنایی چندلایه و پیچیده به این مکان‌ها می‌بخشد (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۴-۲۱).

بعد معنایی آرامگاه‌ها به‌ویژه در منطقه آذربایجان، بازتابی از فضاها، قدسی است که از طریق معمارانه‌سازی ساحت‌های معنوی و القای مفاهیم متعالی شکل گرفته است. این فضاها از طریق ایجاد زیست‌جهان‌های معنایی و دلالت‌گر، به مخاطب خود حس تعالی و ارتباط با امر قدسی را القا می‌کنند. معمارانه‌سازی این فضاها، به‌طور ویژه از هندسه و فرم‌های مقدس برای انتقال معانی متعالی بهره می‌برد (Ingraham & Summers, 1979: 67-102).

کهن‌الگوهای معماری در طراحی آرامگاه‌ها، نقش مهمی در بازنمایی نمادین هویت‌های فرهنگی و اسطوره‌ای ایفا می‌کنند. این کهن‌الگوها از طریق رموزهای فرهنگی و اسطوره‌ای در فضاها، آیینی و آرامگاهی بازتاب یافته، بازنمودهایی از تفکر اسطوره‌ای و حماسی در ساختارهای فضایی ارائه می‌دهند. کهن‌الگوهای معماری، به‌ویژه در آرامگاه‌های شاخص ایرانی، در قالب نمادهای آیینی و فضایی خود را نمایان می‌سازند و بخشی از هویت فرهنگی این فضاها را شکل می‌دهند (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۷۱-۸۸).

معماری یادمانی

در این پژوهش، نمونه‌های موردی با هدف واکاوی گونه‌شناسی یادمانی، از میان آرامگاه‌هایی با ویژگی‌های شاخص فضایی، فرهنگی و معنایی انتخاب شده‌اند که دامنه‌ای از دوره‌های تاریخی تا معاصر را در برمی‌گیرند. هرچند

آیینی، پیوندی میان ناخودآگاه فردی و جمعی برقرار می‌سازد و تجربه زیباشناختی و معنوی عمیقی را به‌وجود می‌آورد (Dallai, 2020: 43-32). بُعد کهن‌الگویی، هرچند از لحاظ ساختاری در امتداد سایر ابعاد تحلیل‌پذیر است، از حیث معناشناختی و سطح دلالت، در مرتبه‌ای فرادسته عمل می‌کند. این بعد نه‌تنها لایه‌ای از تحلیل نمادین را تقویت می‌کند، بلکه به عنوان سازوکاری برای وحدت‌بخشی به ابعاد کالبدی، کارکردی و معنایی نیز ایفای نقش می‌نماید.

آرامگاه‌ها در فرهنگ معماری ایران، تجسدهای نمادین از هویت‌های تاریخی، اجتماعی و معنایی هستند که به عنوان نقاط عطف در منظر شهری و محیطی، جایگاه ویژه‌ای دارند. گونه‌شناسی آرامگاه‌ها از منظر یادمانی به‌ویژه در منطقه آذربایجان، نشان‌دهنده پیچیدگی‌های کالبدی و مفهومی‌ای است که از گذر تاریخ تا به امروز در طول زمان متحول شده‌اند. در این راستا، آرامگاه‌ها نه‌تنها به عنوان مکان‌های زیارتی و یادمانی، بلکه به عنوان بازتاب‌های آیینی و فرهنگی جوامع ایرانی عمل کرده‌اند (بهشید و بهلول‌نیری، ۱۳۹۲: ۱-۱۴).

بررسی ابعاد کالبدی آرامگاه‌ها در تعامل با محیط‌های طبیعی و انسانی، مستلزم شناخت دقیق لایه‌های فضایی و ارتباط آنها با بستر زیست‌محیطی است. کالبد آرامگاه‌ها نه‌تنها در رابطه با طبیعت پیرامونی، بلکه در پیوند با هویت‌های محلی و تاریخی طراحی شده‌اند. این پیوند با زمین‌چهر^۱ طبیعی و تمهیدات زیست‌محیطی، نقشی کلیدی در شکل‌گیری فرم‌های معماری و نحوه استحاله آنها در محیط پیرامونی دارد (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۷-۱۱۸).

از منظر کارکردی، آرامگاه‌ها به عنوان فضاها، جمعی و زیارتی، نقش‌هایی چندگانه و متنوع ایفا می‌کنند. این فضاها از یک‌سویه

1. Landform

تفاوت در تاریخ ساخت این بناها می‌تواند بر برخی سطوح ادراک تأثیر بگذارد، چارچوب نظری پژوهش، مبتنی بر گونه‌شناسی‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی است که قابلیت تحلیل در بسترهای متفاوت تاریخی دارد. گونه‌شناسی‌های مفهومی در معماری یادمانی، به شرط برخورداری از چارچوب‌های تحلیلی دقیق، می‌توانند در مقاطع زمانی مختلف به صورت تطبیقی به کار روند؛ زیرا بسیاری از مفاهیم یادمانی، نظیر فضاهای آیینی، بازنمایی فرهنگی، یا الگوهای کهن‌الگویی، تداوم‌پذیر و بینامتنی هستند (فرهی فریمانی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵: ۳۳-۴۲).

با این حال برای کنترل اثرات تاریخی و جلوگیری از تحریف در تحلیل، رویکرد پژوهش بر تفاوت‌های سطحی و شباهت‌های ساختاری در این بناها استوار شده است. به عبارت دیگر در تحلیل تطبیقی، به جای تأکید بر تقدم یا تأخر زمانی، تلاش شده تا مؤلفه‌هایی استخراج شود که ریشه در ساختارهای فضایی یا نشانه‌ای دارند و در نمونه‌های مختلف، صرف‌نظر از زمان ساخت، خود را بازنمایی می‌کنند. ساختارهای ناخودآگاه جمعی در فضاهای مقدس، از طریق فرم‌ها و نمادهای تکرارشونده، از تاریخ فراتر می‌روند و می‌توانند در آثار معاصر نیز استمرار یابند. بدین ترتیب تفاوت در دوره ساخت، به جای آنکه مانعی در تحلیل باشد، به عاملی برای مشاهده تداوم و تحول در گونه‌شناسی‌های معنایی و آیینی بدل شده است (صابری کاخکی، ۱۳۹۲: ۷۳-۸۲).

ابعاد تاریخی-جغرافیایی آرامگاه‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری فرم و معنا آنها دارد. موقعیت جغرافیایی و تاریخ منطقه‌ای که آرامگاه در آن واقع شده، به طور مستقیم بر فرم و کارکرد آن تأثیرگذار است. تغییرات کالبدی آرامگاه‌ها در طول تاریخ و دگردیسی‌هایی که در فرم آنها مشاهده

می‌شود، نشان از انطباق و تغییرات متناسب با بستر جغرافیایی و تحولات تاریخی است (کاظم‌پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۶-۵۲).

آرامگاه‌ها به عنوان نشانه‌هایی از هویت فرهنگی و اجتماعی یک جامعه، در نقش مفاهیم فرهنگی-اجتماعی ظاهر می‌شوند. این مکان‌ها نه تنها به عنوان فضاهای آیینی، بلکه به عنوان نقاط عطف فرهنگی و اجتماعی در جامعه شناخته می‌شوند. از اینرو معماری آرامگاه‌ها، بازتابی از هویت فرهنگی جامعه است که در قالب فرم‌های کالبدی و نشانه‌های معنایی ظهور می‌یابد (Zalaghi, 2018: 277-294).

پیوند میان مفاهیم فرهنگی و اجتماعی با معماری آرامگاه‌ها از طریق انتقال معناها و بازنمایی نمادهای آیینی و فرهنگی در فرم‌های فضایی آنها، نه تنها به ایجاد بُعدی معنایی و هویتی در این مکان‌ها کمک کرده، بلکه نقشی کلیدی در تعریف جایگاه آنها به عنوان میراث فرهنگی ایفا می‌کند. این آرامگاه‌ها، به واسطه عناصر و نشانه‌های دلالت‌گری که در طراحی‌شان به کار رفته، بخشی از هویت فضایی خود را به نمایش می‌گذارند و به عنوان حافظان مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی جامعه عمل می‌کنند. فرم‌های معماری این بناها، به دلیل برقراری ارتباط میان سنت و فرهنگ با عناصر فضایی، تبدیل به نشانه‌هایی شده‌اند که به طور مستمر یادآور ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی آنها هستند. این ویژگی‌ها، آرامگاه‌ها را از فضاهای صرفاً آیینی، فراتر برده و به نقاطی برای تداوم هویت فرهنگی و اجتماعی جامعه تبدیل کرده است که همواره نمادهایی از هم‌بستگی اجتماعی و ارزش‌های مشترک فرهنگی را منعکس می‌کنند (Ökse, 2005: 21-46).

کارکردهای تاریخی آرامگاه‌ها در سپهرهای گوناگون فرهنگی و آیینی به عنوان نقاط محوری در تجمعات اجتماعی و مناسکی، نقش ایفا می‌کنند. آرامگاه‌ها به عنوان

این مکان‌ها، بازتابی از فضای فرهنگی و فلسفی جوامع ایرانی است (بهشید و بهلول‌نیری، ۱۳۹۲: ۱-۱۴).

تحولات کالبدی-زیبایی‌شناختی آرامگاه‌ها در طول تاریخ به عنوان بخشی از دگردیسی فضایی-زمانی آنها بررسی شده است. این تحولات، بازتابی از تغییرات فرهنگی، اجتماعی و زیبایی‌شناختی جامعه ایرانی است که در معماری آرامگاه‌ها نمود یافته است. هر دوره تاریخی با ویژگی‌های خاص خود، فرم‌های کالبدی و فضایی جدیدی را در آرامگاه‌ها به وجود آورده است (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۹۷-۱۱۸).

فضاهای یادمانی، نه تنها نقش آیینی دارند، بلکه کانون‌های مهمی برای تعاملات فرهنگی و اجتماعی نیز هستند. این کارکردهای چندگانه در طول تاریخ به شکل‌های مختلف در معماری آرامگاه‌ها نمود یافته است (Dallai, 2020: 32-43).

از منظر فضاسازی‌های معنایی، آرامگاه‌ها فضاهایی هستند که از طریق طراحی‌های هندسی و دلالت‌گر به انتقال معانی متعالی پرداخته‌اند. این فضاها از رهگذر این فرم‌ها و نمادهای آیینی و معنوی، به مخاطب خود احساس تقدس و ارتباط با جهان‌های متافیزیکی القا می‌کنند. طراحی‌های معماری

جدول ۱- پارامترهای گونه‌شناسی بناهای یادمانی در بستر ابعاد شناختی چهارگانه

گونه‌شناسی / ابعاد شناختی	کالبدی	کارکردی	معنایی	کهن‌الگویی
تاریخی-جغرافیایی	پیوندپذیری کالبد با تحولات تبارشناختی در مقیاس‌های تاریخی-جغرافیایی، دگردیسی فرمی در بستر جغرافیای تاریخی	بازشناسی کارکردهای تاریخی-آیینی در سپهرهای گوناگون تاریخی، انطباق با کارکردهای اجتماعی-تاریخی در فضاهای زیارتی	تاریخ‌نگاری فضایی معانی و اسطوره‌سازی جغرافیایی، هژمونی مکان در دلالت‌های معنایی و آیینی در طول تاریخ	تجسم کهن‌الگوهای اسطوره‌ای-جغرافیایی در چارچوب‌های تاریخی، بازخوانی نمودهای اسطوره‌ای در جغرافیای خاص آرامگاه
مفاهیم فرهنگی-اجتماعی	هم‌پیوندی با هویت‌های فرهنگی و کالبدسازی معناها، اجتماعی، معمارانه‌سازی نشانه‌های فرهنگی-اجتماعی	کارکردهای یادمانی در اجتماع‌سازی، تجلی مناسک آیینی و فرهنگی در آرامگاه به عنوان کانون تجمع و تعامل اجتماعی	معماری به مثابه بیان فرهنگی، القای معناها، فرهنگی-اجتماعی از طریق رمزگان معماری و دلالت‌های فرهنگی-اجتماعی	ظهور کهن‌الگوهای فرهنگی در فضاهای آیینی-اجتماعی، بازتاب اسطوره‌ها و رمزهای فرهنگی در ساختارهای کالبدی

هم‌زمان واجد لایه‌های عرفانی، حماسی و زیست‌محیطی متنوع است، گونه‌ای خاص از هم‌نشینی فرم، آیین و معنا را در معماری آرامگاه‌های خود رقم زده است (صابری کاخکی، ۱۳۹۲: ۷۳-۸۲). با این حال گونه‌شناسی ارائه‌شده در این پژوهش مبتنی بر مفاهیم و الگوهای است که از یکسواز زمینه منطقه‌ای آذربایجان تأثیر گرفته‌اند و از سوی دیگر از ظرفیت تبیین ساختارهای معنایی و آیینی در دیگر بافت‌های تاریخی و فرهنگی نیز برخوردارند. بررسی آرامگاه‌های

با نگاهی کلی به این آثار (جدول ۱) می‌توان گفت آرامگاه‌ها به عنوان فضاهای زیارتی و یادمانی در تعامل با هویت‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی جوامع ایرانی عمل می‌کنند. در این جدول به تشریح پارامترهای مورد بررسی در گونه‌شناسی یادمانی در بستر ابعاد شناختی چهارگانه پرداخته شده است. بی‌تردید زمینه جغرافیایی، فرهنگی و تاریخی هر منطقه، نقش بسزایی در شکل‌گیری تجربه فضایی و ادراک معانی یادمانی ایفا می‌کند. منطقه آذربایجان نیز به عنوان بستری که

مناطق مختلف ایران و بین‌النهرین نیز مؤید آن است که الگوهای فضایی - معنایی، هرچند در جزئیات، متأثر از بستر محلی‌اند، در سطوح بنیادی‌تر، از منطق‌های معماری و کهن‌الگویی مشترکی بهره می‌برند (Wicks, 2015: 31-53).

از این منظر، نتایج پژوهش حاضر را نمی‌توان صرفاً محدود به منطقه آذربایجان دانست، بلکه باید آن را به‌منزله الگویی تبیینی در نظر گرفت که قابلیت انطباق با دیگر نمونه‌های آرامگاهی نیز دارد، مشروط بر تحلیل دقیق زمینه‌های محلی. به عبارت دیگر، آنچه در این پژوهش به‌مثابه گونه‌شناسی معنایی، کارکردی یا کهن‌الگویی استخراج شده، محصولی صرف از جغرافیای منطقه‌ای نیست، بلکه در تعامل بین فرم و معنا، از ساختارهای فرهنگی - فرافرنگی بهره می‌گیرد. کهن‌الگوهای فضایی و نمادین در معماری آرامگاه‌ها، نقش کلیدی در شکل‌گیری فرم‌های معنایی و آیینی دارند. این کهن‌الگوها از طریق بازنمایی نمادهای فرهنگی و اسطوره‌ای در فضاهای آیینی و آرامگاهی ظهور می‌یابند و بخشی از هویت معنایی و فرهنگی این فضاها را تشکیل می‌دهند. آرامگاه‌ها به عنوان فضاهای آیینی - حماسی، از این کهن‌الگوها برای خلق فضاهای معنوی و رازآلود بهره می‌برند (شیشه‌گر، ۱۳۹۳: ۷۱-۸۸).

روش پژوهش

روش این پژوهش به شیوه توصیفی و تحلیلی - تطبیقی است که با بهره‌گیری از داده‌های اسنادی به بررسی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان از منظر یادمانی می‌پردازد. رویکرد تحلیلی - تطبیقی به عنوان یکی از روش‌های کارآمد در مطالعات معماری به‌ویژه در بررسی‌های گونه‌شناسی، امکان تحلیل ساختاری، معنایی و عملکردی آثار معماری را فراهم می‌کند. این روش به

تحلیل ویژگی‌های کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی آرامگاه‌ها ذیل ابعاد شناختی می‌پردازد و با مقایسه این ویژگی‌ها در بسترهای تاریخی و جغرافیایی، به درک عمیق‌تری از معنا و کارکرد این بناها کمک می‌کند.

در گام نخست، برای دستیابی به داده‌های اولیه، از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. بررسی‌های مستند شامل استفاده از کتب تاریخی، مقالات علمی و پژوهش‌های پیشین در حوزه معماری است. این منابع به‌ویژه در ارائه اطلاعات مربوط به تاریخچه ساخت آرامگاه‌ها و کارکردهای آیینی این بناها به کار رفته‌اند. استفاده از داده‌های اسنادی به عنوان روشی مطمئن در پژوهش‌های معماری و تاریخی، امکان تحلیل عمیق‌تر و دقیق‌تر ویژگی‌های معماری آرامگاه‌ها را فراهم می‌کند.

در کنار تحلیل‌های تطبیقی، از روش تحلیل کیفی برای بررسی معانی و کهن‌الگوهای موجود در طراحی آرامگاه‌ها استفاده شده است. این تحلیل کیفی بر پایه داده‌های معنایی و فرهنگی است که از طریق بررسی نمادها و نشانه‌های معماری به دست آمده است.

نمونه‌های موردی

در این پژوهش، انتخاب آرامگاه‌های منتخب از منطقه آذربایجان به منظور تحلیل گونه‌شناسی یادمانی آنها، مبتنی بر شاخصه‌های منحصربه‌فرد معماری و ابعاد معنایی‌شان در طول تاریخ صورت گرفته است. این انتخاب‌ها علاوه بر شاخص بودن یادمان‌ها از لحاظ فرم‌های معماری و ویژگی‌های کالبدی، به‌خوبی بازه‌های تاریخی مختلف را نیز در برمی‌گیرند و از این‌رو می‌توانند ابعادی از تنوع فرهنگی و عرفانی منطقه را نمایان کنند. آنچه این بناها را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد، هم‌راستایی

آنها با مفاهیم کهن‌الگویی، معنوی و فرهنگی است که در قالب ساختارهای کالبدی‌شان تجسم یافته است.

«آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری» با طراحی مینیمالیستی خود، بازتابی از اندیشه‌های صوفیانه است که جست‌وجوی وحدت با معشوق الهی را از طریق سادگی هندسی و فضای محدود بیان می‌کند. این معماری در قالبی درون‌نگرانه، مراحل تصفیه روح را در فضایی محدود به نمایش می‌گذارد، که به عنوان نمادی از تکامل و تعالی روحانی عمل می‌کند. «مقبره الشعرا تبریز» به عنوان یک بنای یادمانی چندوجهی، دیالکتیک میان تاریخ و فرهنگ را از طریق پیوند گذشته و حال در قالب معماری بازتاب می‌دهد. فرم پیچیده این بنا، تجسمی از پیوند عمیق میان شعر و تاریخ ایرانی و بازتابی از تعامل میان هنر و معنویت است که با تأکید بر ترکیب هندسی، کالبد فیزیکی را به ارگانیسمی معنوی بدل می‌سازد.

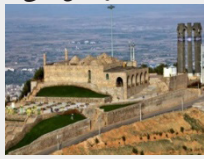
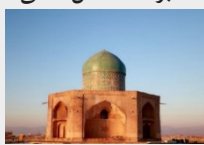
«آرامگاه شمس تبریزی» با مناره بلند و ساختار ساده‌اش، تجسمی از پیوند جسم و روح و نمادی از تلاش انسان برای گذر از عالم محدود به سوی جهان بی‌پایان معنوی است. مناره در این بنا به طور کهن‌الگویی، اتصال زمین و آسمان را نمادین می‌سازد و فضایی

برای تعالی معنوی و کمال روح فراهم می‌آورد. مقبره‌های «ملاحسن کاشی» و «سلار دیلمی» با بهره‌گیری از هندسه شش ضلعی و هشت ضلعی، مفاهیم توازن و تکامل را در چارچوب کیهان‌شناسی اسلامی تجسم می‌کنند. گنبد مرکزی به عنوان نمادی از کمال و یگانگی، پیوندی میان علم و دین برقرار می‌سازد و فضایی برای تصفیه روح و معرفت عرفانی فراهم می‌کند که به عمیق‌ترین لایه‌های معنوی اشاره دارد. بنای «مقبره آق‌الار» با بنای چهارضلعی و گنبد آن، یادآور ثبات و پایداری معنوی و نمادی از چهار عنصر طبیعت و اتصال آنها به یک مرکز مقدس است.

«مقبره پوریای ولی» با ساختار مستحکم و ساده، بازتابی از پیوند میان معنویت و پهلوانی ایرانی است. معماری باز و ستون‌های محکم این بنا، نمادی از قدرت درونی و شهادت پهلوانانه هستند که وحدت میان جهان مادی و معنوی را به نمایش می‌گذارند. «آرامگاه عون ابن علی» با طراحی چندگنبدی و هشتی، پیوندی میان عالم خاکی و آسمانی برقرار می‌کند. فرم‌های مختلف گنبد، نمادی از طبقات هستی هستند که عروج روحانی و تقرب به حقیقت الهی را منعکس می‌کنند.

جدول ۲- معرفی نمونه‌های موردی

نمونه موردی	کالبدی	کارکردی	معنایی	کهن‌الگویی
آرامگاه شمس تبریزی 	- تاریخی - جغرافیایی: بازتاب تاریخ تصوف - فرهنگی - اجتماعی: حس تعمق، بازنمایی ارزش‌های عرفانی شمس	- تاریخی - جغرافیایی: مرکزی برای روایت تاریخ عرفان - فرهنگی - اجتماعی: بستر برگزاری آیین‌های صوفیانه	- تاریخی - جغرافیایی: آموزه‌های عرفانی شمس، تاریخ تصوف - فرهنگی - اجتماعی: مراسم عرفانی، انتقال مفاهیم معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: اتصال به کهن‌الگوهای تصوف - فرهنگی - اجتماعی: تقویت کهن‌الگوی عروج روح
مقبره الشعرا تبریز 	- تاریخی - جغرافیایی: مرکزیت در تاریخ ادبیات ایران - فرهنگی - اجتماعی: زنده نگه داشتن ارزش‌های ادبی	- تاریخی - جغرافیایی: حافظه ادبی منطقه - فرهنگی - اجتماعی: تجمع ادبی، انتقال میراث فرهنگی	- تاریخی - جغرافیایی: مرکزیت در تاریخ ادبیات فارسی - فرهنگی - اجتماعی: گرامیداشت شاعران، هویت ادبی جامعه	- تاریخی - جغرافیایی: داستان‌های اسطوره‌ای شاعران - فرهنگی - اجتماعی: «شاعر به عنوان راهنما»

نمونه موردی	کالبدی	کارکردی	معنایی	کهن الگویی
آرامگاه عون ابن علی 	- تاریخی - جغرافیایی: زیارتگاه مهم تاریخ منطقه - فرهنگی - اجتماعی: مراسم مذهبی، تقویت ارزش های معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: هویت مذهبی منطقه - فرهنگی - اجتماعی: تجمع زائران، پیوند سنت و معنویت	- تاریخی - جغرافیایی: اعتقادات عرفانی منطقه - فرهنگی - اجتماعی: تقویت ایمان معنوی، پیوند اجتماعی	- تاریخی - جغرافیایی: مناسک مذهبی تاریخی - فرهنگی - اجتماعی: زائر جوینده، ارزش های معنوی
آرامگاه شیخ شهاب الدین اهری 	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفان منطقه - فرهنگی - اجتماعی: آموزه های عرفانی، آرامش درونی	- تاریخی - جغرافیایی: آموزه های شیخ در تصوف ایران - فرهنگی - اجتماعی: تبادل عرفانی، ارتباط معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفان و تصوف - فرهنگی - اجتماعی: تقویت ارزش های معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: عرفان به عنوان میراث تاریخی - فرهنگی - اجتماعی: اتصال فرد به حقیقت معنوی
مقبره آقار (مراغه) 	- تاریخی - جغرافیایی: تحولات تاریخی - فرهنگی، معنویت منطقه - فرهنگی - اجتماعی: آیین های مذهبی، تعاملات اجتماعی	- تاریخی - جغرافیایی: شاخص زیارتی، تاریخ مذهبی - فرهنگی - اجتماعی: مراسم مذهبی، ارزش های معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفانی، تعالیم فرهنگی - فرهنگی - اجتماعی: انتقال ارزش ها، آیین های مذهبی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ دینی، باورهای عرفانی - فرهنگی - اجتماعی: محور جهان، تعاملات اجتماعی
مقبره سلار دیلمی 	- تاریخی - جغرافیایی: مقام علمی، عرفان شیعی - فرهنگی - اجتماعی: تأمل، ارزش های عرفانی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ علمی - عرفانی - فرهنگی - اجتماعی: انتقال آموزه ها، تعاملات معنوی	- تاریخی - جغرافیایی: مقام علمی، تأثیر اسلامی - ایرانی - فرهنگی - اجتماعی: تفکر عرفانی، انتقال ارزش ها	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ عرفانی، سنت اسلامی - فرهنگی - اجتماعی: تقویت تعاملات، انتقال مفاهیم
مقبره ملا حسن کاشی 	- تاریخی - جغرافیایی: فلسفه عرفانی، تاریخ معماری - فرهنگی - اجتماعی: تبادل آموزه ها، ارتباط اجتماعی	- تاریخی - جغرافیایی: تاریخ تصوف، فلسفه اسلامی - فرهنگی - اجتماعی: پل میان نسل ها، تعاملات عرفانی	- تاریخی - جغرافیایی: تفکر عرفانی، گسترش تصوف - فرهنگی - اجتماعی: انتقال ارزش ها، تعامل میان نسل ها	- تاریخی - جغرافیایی: تفکر فلسفی، معماری اسلامی - فرهنگی - اجتماعی: ارزش های فلسفی، پیوند فرهنگی
مقبره پوریای ولی 	- تاریخی - جغرافیایی: نماد پهلوانی، هویت تاریخی - فرهنگی - اجتماعی: مراسم یادبود، فرهنگ پهلوانی	- تاریخی - جغرافیایی: تأکید بر تاریخ پهلوانی ایران و تقویت نقش آرامگاه در روایت های ملی - فرهنگی - اجتماعی: تقویت هویت فرهنگی و ارزش های اخلاقی	- تاریخی - جغرافیایی: نمادی از پهلوانی و اخلاق ایرانی - فرهنگی - اجتماعی: فضایی برای انتقال ارزش های پهلوانی به نسل های جدید	- تاریخی - جغرافیایی: تأکید بر عرفان و پهلوانی هویت فرهنگی ایران - فرهنگی - اجتماعی: احیای آیین های پهلوانی و تقویت ارزش های اجتماعی در میان نسل های مختلف

که بر تحلیل چندلایه (فرمی، معنایی و کهن الگویی) تأکید دارند، وضوح در طبقه بندی اولیه (جدول ۲)، امکان تبیین دقیق تری از روابط مفهومی در متن معماری

در مطالعات گونه شناسی معماری یادمانی، معرفی دقیق نمونه های موردی و تبیین چارچوب انتخاب آنها، بنیان روش شناختی تحلیل را شکل می دهد. به ویژه در مطالعاتی

این مدل، آرامگاه‌ها را به عنوان سازه‌هایی نمادین بررسی می‌کند که هم‌زمان بر بنیادهای کهن‌الگویی تمدنی و دلالت‌های نوین فرهنگی- اجتماعی تکیه دارند. در آرامگاه‌های آذربایجان، الگوی مشترکی در حرکت به سوی «وحدت کالبدی و معنایی» مشاهده می‌شود. اغلب نمونه‌ها (به جز مقبره پوریای ولی) بر فرم چندوجهی با محوریت گنبد استوارند؛ الگویی که ریشه‌ای کهن در سنت‌های پیشااسلامی ایران دارد و طی سده‌ها به منزله شالوده‌ای کالبدی برای بازنمایی امر قدسی و جاودانگی به کار گرفته شده است. در این میان، آرامگاه شمس تبریزی با فرم مناره‌ای عمودی، کهن‌الگوی «محور عروج» را نمایان می‌سازد و مقبره‌الشعرا با چندگانگی فضایی و گسستن از مرکزیت گنبد، الگویی «متکثر» و شبکه‌ای از حافظه جمعی را به نمایش می‌گذارد. در مقابل، آرامگاه پوریای ولی به عنوان اثری مدرن، از گنبد فاصله گرفته و با کالبدی ساده و افقی، بیشتر بر کارکرد اجتماعی و اخلاقی تأکید می‌کند تا بر رمزگذاری آیینی. گونه‌شناسی کالبدی و معنایی آرامگاه‌ها، با ابعاد شناختی تاریخی- جغرافیایی و فرهنگی- اجتماعی همبسته است. آرامگاه‌های کوچک و حداقلی (مانند آق‌الار، سلار دیلمی و ملاحسن کاشی)، استمرار ساده‌گرایی در بسترهای محلی و آیین‌های فردمحور را نمایان می‌کنند، در حالی که نمونه‌های بلندمرتبه و ترکیبی (مقبره‌الشعرا، عون‌بن‌علی، شیخ شهاب‌الدین اهری) گویای تقویت کارکرد اجتماع‌سازی و حافظه‌سازی جمعی‌اند. بدین ترتیب «کهن‌الگوی گنبد» و «کالبد چندوجهی» به مثابه زبان غالب در این منطقه، نه تنها تداوم تاریخی معماری ایرانی را آشکار می‌سازد، بلکه در سطح معنایی و کارکردی نیز تفاوت‌های بنیادین میان خلوت فردی و اجتماع فرهنگی را قابل شناسایی می‌کند.

را فراهم می‌آورد. بر این اساس در این پژوهش، مجموعه‌ای از آرامگاه‌های شاخص منطقه آذربایجان که از حیث ساختار فضایی، پیشینه تاریخی و ارزش نمادین، ظرفیت تحلیل گونه‌شناختی را دارند، انتخاب و معرفی شده‌اند. ملاک‌گزینش این نمونه‌ها بر اساس سه معیار کلیدی بوده است: ۱- حضور در محدوده جغرافیایی آذربایجان (شمال غرب ایران)، ۲- برخورداری از ویژگی‌های معنایی یا آیینی برجسته و ۳- تنوع در دوره ساخت (از قرون میانه اسلامی تا دوره معاصر).

برای ساختاردهی به تحلیل تطبیقی، نمونه‌ها به سه دسته عملکردی- تاریخی طبقه‌بندی شده‌اند:

۱. آرامگاه‌های عرفانی- صوفیانه همچون شیخ صفی‌الدین اردبیلی در اردبیل، که واجد نظم فضایی آیینی و ساختار کالبدی مبتنی بر طریقت هستند.
 ۲. آرامگاه‌های زیارتی- مذهبی مانند آرامگاه عون‌ابن علی که به واسطه پیوندهای مذهبی، واجد دلالت‌های کهن‌الگویی چون فداکاری و تطهیرند.
 ۳. آرامگاه‌های فرهنگی- اجتماعی مانند مقبره‌الشعرا که نماینده حافظه ادبی منطقه آذربایجان است و یا آرامگاه پوریای ولی که روایت‌گر تاریخ پهلوانی است و نقش مهمی در بازیابی هویت ملی دارد.
- آنچه این بناها را در کنار یکدیگر قرار می‌دهد، هم‌راستایی آنها با مفاهیم کهن‌الگویی، معنوی و فرهنگی است که در قالب ساختارهای کالبدی‌شان تجسم یافته است.

بحث و یافته‌ها

مدل فرضی پژوهش بر پایه تعاملات چندلایه میان گونه‌شناسی کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی با ابعاد تاریخی- جغرافیایی و فرهنگی- اجتماعی شکل گرفته است.

از منظر کالبدی، «ترکیب پیچیده هندسی» و «تناسبات کیهانی» نه صرفاً یک زبان فرمی، بلکه راهبردی برای رمزگذاری «کثرت اصوات» در یک یادمان چندکانونی است؛ فرمی که به جای یک مزار منفرد، «میدان-یادمان شبکه‌ای حافظه» می‌سازد. کارکرد بنا نیز از «فضای تعاملات فرهنگی» فراتر می‌رود و به «سکوی بازنمایی حافظه ادبی» بدل می‌شود؛ جایی که آیین‌های یادبود و رویدادهای ادبی، فرآیند حافظه‌سازی را تداوم می‌بخشند. در سطح معنایی، هم‌نشینی فرم‌های هندسی و استعاری، پیوند گذشته/ حال را چون

«زدوده‌نوشت فرهنگی»^(۱) آشکار می‌کند و در سطح کهن‌الگویی، الگوی «خانه حافظه/ نظم کیهانی» فعال است: نظم هندسی به منزله استعاره‌ای از نظم معنا در سنت شعر فارسی. این خوانش، در بعد فرهنگی- اجتماعی با نقش گرگانه‌ی بنا در زیست ادبی تبریز و در بعد تاریخی- جغرافیایی با مرکزیت آن در تاریخ ادب منطقه جمع می‌شود. چارچوب چهارگانه نشان می‌دهد که مقبره‌الشعرا، «یادمان شبکه‌ای حافظه جمعی» است، نه صرفاً سازه‌ای با هندسه پیچیده.

جدول ۳- تحلیل نمونه‌های موردی

نمونه موردی	بعد کالبدی	بعد کارکردی	بعد معنایی	بعد کهن‌الگویی
آرامگاه شمس تبریزی	ساختاری عمودی و مینیمالیستی؛ تأکید بر اتصال زمین و آسمان؛ بهره‌گیری از تناسبات ساده و متقارن.	ایجاد فضایی آرام برای تأمل و مکاشفه؛ تشویق بازدیدکنندگان به تجربه معنوی و روحانی.	نماد پیوند میان عرفان و حقیقت؛ بازتاب آموزه‌های عرفانی شمس در طراحی؛ تأکید بر ارتباط انسان با ملکوت.	فرم عمودی به عنوان نمادی از عروج روحانی و ارتقای معنوی؛ الهام‌گرفته از ستون‌های قدسی در معماری‌های کهن.
مقبره‌الشعرا تبریز	ترکیب پیچیده هندسی؛ استفاده از تناسبات کیهانی؛ ساختار متقارن با نشانه‌های تاریخی.	فضایی برای تعاملات فرهنگی و اجتماعی؛ حفظ یاد شاعران و ادیبان منطقه.	ترکیب فرم‌های هندسی و استعاری برای نمایش اهمیت تاریخ ادبیات؛ بستری برای تأمل در ارزش‌های فرهنگی و هنری.	الهام از داستان‌ها و اسطوره‌های ادبی منطقه؛ فرم‌های هندسی نشان‌دهنده نظم کیهانی و چرخه‌های هستی.
آرامگاه عون ابن علی	ساختار چندگنبدی با ترکیب هندسه سنتی؛ هماهنگی کامل با بستر طبیعی؛ استفاده از مصالح بومی.	ایجاد محیطی مناسب برای عبادت و زائران؛ بستری برای برگزاری مناسک آیینی.	ارائه نمادی از طبقات هستی و مفهوم عروج معنوی؛ تجلی ارزش‌های عرفانی در طراحی.	تأکید بر عناصر نمادین نظیر گنبدها به عنوان بیانگر ارتباط زمین و آسمان؛ الهام‌گرفته از کهن‌الگوهای معماری آیینی ایرانی.
آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری	مینیمالیسم فضایی؛ استفاده از فرم‌های ساده و فضایی درون‌گرایانه؛ تلفیق با محیط طبیعی.	مکانی برای آرامش و درون‌نگری؛ ایجاد فضای معنوی با حداقل مداخله کالبدی.	بازتاب سادگی و تواضع عرفانی؛ فضایی برای تفکر و بازگشت به درون؛ تأکید بر ارزش‌های روحانی و اخلاقی.	سادگی و مینیمالیسم بیانگر زهد و تواضع شیخ؛ ایجاد پیوند میان انسان و حقیقت درونی.
مقبره سلار دیلمی	انتخاب مکانی آرام و محصور که محیطی برای تعمق و درون‌نگری فراهم می‌آورد.	طراحی هندسی منظم که ارتباط میان عملکرد معنوی و نظم فضایی را تقویت می‌کند.	گنبد مرکزی به عنوان مرکز معنوی، حس اتصال به عالم ملکوت را القا می‌کند.	بازتاب کهن‌الگوی «معلم و حکیم»، فضایی برای تعمق در دانش و عرفان فراهم می‌کند.

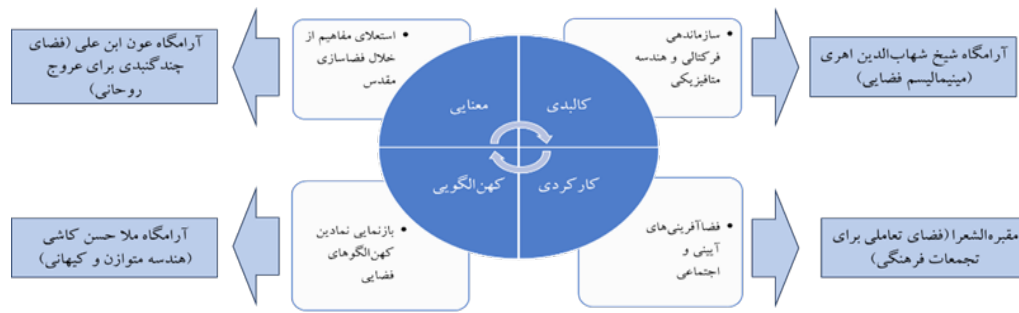
نمونه موردی	بعد کالبدی	بعد کارکردی	بعد معنایی	بعد کهن‌الگویی
مقبره آق‌آلار	بهره‌گیری از مصالح بومی که هم‌ساز با محیط طبیعی و اقلیمی منطقه است.	مقبره به عنوان یکی از بناهای شاخص زیارتی-یادمانی منطقه؛ بیانگر تاریخ مذهبی و زیارتی	فرم چهارضلعی مقبره، بازتابی از ثبات و پایداری معنوی است.	مکانی که کهن‌الگوی «محور جهان» را به نمایش می‌گذارد، فضایی برای تقویت ایمان
مقبره پوریای ولی	تأکید بر انسجام فرمی و هم‌آمیزی با طبیعت؛ طراحی با استفاده از الگوهای هندسی و مصالح سنتی.	فضای یادبود برای تأمل در زندگی و ارزش‌های پوریای ولی؛ بستری برای بزرگداشت پهلوانی و اخلاق.	تجلی اخلاق و پهلوانی در معماری؛ تأکید بر ارزش‌های انسانی و عرفانی پوریای ولی.	الهام از اسطوره‌های پهلوانی و عرفانی ایران؛ فرم‌های قدرتمند به عنوان نمادی از ایستادگی و معنویت.
مقبره ملا حسن کاشی	بهره‌گیری از الگوهای هندسی شش‌ضلعی و هشت‌ضلعی؛ استفاده از فرم‌های متقارن برای ایجاد حس توازن و شکوه.	مکانی برای تعمق در آثار و آموزه‌های ملا حسن؛ فضایی برای تعامل معنوی.	بازنمایی آموزه‌های عرفانی و فلسفی در طراحی؛ ترکیب تناسبات و الگوهای هندسی با مفاهیم معنوی.	فرم‌های هندسی یادآور نظم کیهانی و ارتباط میان انسان و هستی؛ الهام‌گرفته از اسطوره‌های کیهانی در فرهنگ ایرانی.

انسان، مکان و معنا تبدیل کرده است که در آن، معماری به عنوان زبانی برای تجلی مفاهیم و ارزش‌های فرهنگی و معنوی عمل می‌کند.

نتیجه‌گیری

تحلیل گونه‌شناختی آرامگاه‌های منطقه آذربایجان نشان می‌دهد که این فضاها علی‌رغم ساختارهای نشانه‌دار و عناصر فرمی نمادین، در برخی موارد در برانگیختن ادراکات متکثر مخاطب ناتوان بوده‌اند. هم‌پوشانی مفهومی برخی مؤلفه‌ها و تأکید افراطی بر تبیین‌های بیرونی، منجر به تقلیل تجربه فضا به سطحی از تکرار معنا شده است که مخاطب را با تفسیری از پیش معلوم مواجه می‌کند. الگوهای فضایی، مصالح بومی و تناسبات هندسی، هرچند نقش مهمی در انسجام کالبدی دارند، بدون پیوند ارگانیک با لایه‌های فرهنگی و ذهنی مخاطب، در انتقال لایه‌های عمیق‌تر معنا ناکارآمد جلوه می‌کنند.

برای تحلیل داده‌ها (در جدول ۳)، چارچوبی تطبیقی بر اساس جدول چهارگونه‌شناسی (کالبدی، کارکردی، معنایی و کهن‌الگویی) و ابعاد شناختی (تاریخی-جغرافیایی و مفاهیم فرهنگی-اجتماعی) تدوین شده است. این چارچوب به بررسی همزمان عوامل مختلف در شکل‌گیری و توسعه آرامگاه‌ها می‌پردازد و از طریق تطبیق این عوامل در نمونه‌های مختلف، شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری و معنایی این بناها را آشکار می‌سازد. روش تطبیقی در این پژوهش نه تنها به مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های معماری میان آرامگاه‌های آذربایجان می‌پردازد، بلکه به کشف الگوهای پنهان و معانی مشترک در بسترهای فرهنگی و تاریخی نیز کمک می‌کند. این آرامگاه‌ها از طریق هم‌آمیزی مفاهیم فضایی و کارکردی، نه تنها یادمانی از شخصیت‌های برجسته تاریخی، بلکه بازتابی از ارزش‌های فرهنگی و معنوی منطقه به شمار می‌روند. این ویژگی‌ها، آرامگاه‌های آذربایجان را به بستری برای تبلور روابط میان

شکل ۱- ارتباطات معنایی در گونه‌شناسی یادمانی

۲. «مجموع‌های آیینی - اجتماعی چندکانونی» (مقبره الشعرا، آرامگاه عون بن علی) که در آن چندگنبدی / چندکانونی بودن کالبد با کارکرد تجمععی و آیین محور، هم افزا می‌شود.

۳. «خلوت گاه‌های درون‌گرای زاهدانه» (آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری) که با مینیمالیسم فضایی، کهن‌الگوی خلوت / تزکیه را مجسم می‌سازد.

۴. «نظم‌های چندضلعی کیهانی» (مقبره‌های ملاحسن کاشی و سلاّر دیلمی و آقالار) که با شش ضلعی / هشت ضلعی و گنبد مرکزی، استعاره توازن و کمال را کالبدی می‌کنند.

۵. «یادمان‌های پهلوانی - اخلاقی اجتماع‌ساز» (مقبره پوریای ولی) که هویت اخلاقی - پهلوانی را به زبان ساختاری استوار و میدانمند ترجمه می‌کنند.

این خوشه‌بندی، شباهت‌های معنادار را در هر چهار گونه‌شناسی نشان می‌دهد و تمایزهای میان «شبکه آیین - اجتماع» و «خلوت معنوی» یا میان «عمودیت نمادین» و «نظم افقی - زدوده‌نوشتی» را روشن می‌کند. نقشه‌برداری از همین خوشه‌ها بر دو بعد شناختی نیز تفاوت‌های سازنده را نشان می‌دهد: در محور «تاریخی - جغرافیایی»، نمونه‌های منظر محور و توپوگرافیک (مانند عون بن علی) با تکیه بر امتدادهای طبیعی شیب و فراز، میل به چندگنبدی و افق گستری دارند؛ در حالی که نمونه‌های شهری درون‌زاد (مقبره الشعرا) از هندسه‌های متکثر و نشانه‌های متنی برای لایه‌بندی معنا بهره

ابعاد معنایی و کهن‌الگویی این بناها (شکل ۱)، تجسمی از لایه‌های عمیق فرهنگی و باورهای منطقه‌ای هستند که در طراحی معماری آرامگاه‌ها متبلور شده‌اند. برای نمونه، آرامگاه عون بن علی، با ساختار چندگنبدی خود، تفسیری از طبقات هستی و عروج معنوی ارائه می‌دهد. این در حالی است که مقبره الشعرا نیز با ترکیب مفاهیم استعاری و فرم‌های پیچیده هندسی، به روایتی از تاریخ و اسطوره‌های منطقه بدل شده است. چنین بناهایی با بهره‌گیری از عناصر نمادین و کهن‌الگوها، نه تنها به مکان‌هایی برای یادآوری شخصیت‌های تاریخی، بلکه به فضایی برای ارتباط معنوی و آیینی تبدیل شده‌اند. نمونه‌هایی همچون آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری، با مینیمالیسم فضایی و سادگی کالبدی، فضایی تأمل برانگیز و درون‌گرایانه ایجاد کرده است. این در حالی است که مقبره‌های پوریای ولی و آقالار، با تأکید بر انسجام فرمی و پیوند با زیست‌بوم‌های منطقه‌ای، تجربه‌ای قدسی و معنادار را برای بازدیدکنندگان رقم زده‌اند.

در این پژوهش، مجموعه مورد مطالعه به پنج «خانواده گونه‌ای» طبقه‌بندی شد:

۱. «عمودیت آیینی / محور عالم» با غلبه عروج و تک‌کانونی نمادین (آرامگاه شمس تبریزی)؛ فرم عمودی مینیمال، کهن‌الگوی عروج را در بستری برای مکاشفه تداعی می‌کند.

می‌گیرند. در محور «فرهنگی- اجتماعی»، شدت آیینمندی و تقویم کارکردهای جمعی، الگوی سازمان فضایی را پیش‌بینی می‌کند: هرچه کارکرد اجتماع‌سازی پررنگ‌تر، شبکه‌ی فضاها چندکانونی‌تر و گذرپذیرتر؛ و هرچه کنش فردی/ تأملی غالب‌تر، ساختار، فشرده‌تر و درون‌گراتر. این هم‌ارزی زمینه و کالبد توضیح می‌دهد که چرا «عمودیت نمادین» در شمس تبریزی و «نظم چندضلعی کیهانی» در ملاحسن کاشی و سلار دیلمی در خدمت سناریوهای معنایی متفاوت اما هم‌خانواده به کار می‌روند. هر آرامگاه در «الگوی عملیاتی کهن‌الگو/ سناریوی کارکردی/ دستگاه هندسی» تعریف می‌شود. بدین ترتیب مقبره‌الشعرا به مثابه «یادمان شبکه‌ای حافظه»، شمس تبریزی به مثابه «محور عروج»، شیخ شهاب‌الدین اهری به منزله «خلوتگاه زهد» و مجموعه‌ی چندضلعی‌ها به مثابه «نظم‌های کیهانی و توازن» بازشناسی شدند و آرامگاه پوریای ولی، نمونه «یادمان اخلاق- پهلوانی» که پیوند معنا و اجتماع را تقویت می‌کند. تأثیر هویت‌بخش یادمان‌ها بر تقویت حافظه جمعی از طریق هماهنگی و انسجام با

محیط روی می‌دهد. این آرامگاه‌ها با پیوند فرم و معنا، بستری برای بازنمایی ارزش‌های فرهنگی- اجتماعی و تقویت هویت منطقه‌ای فراهم کرده‌اند. بدین ترتیب آرامگاه‌های آذربایجان نه تنها یادمانی از گذشته، بلکه پلی به آینده و تداوم هویت معنوی و فرهنگی منطقه هستند. شکل‌شناسی این بناها در ساختار فضایی، مصالح اجرای و طرح هندسی تحکیم‌شده عمودی، مشابهت دارند، اما تفاوت‌هایی نیز در پلان (چندضلعی در مقابل ساختار دسک یا استوانه‌ای) و شیوه تزئینات هندسی دیده می‌شود که به روایت‌های بصری نمادین متنوع می‌انجامد. این سازه‌ها علاوه بر نقش آرامگاهی، نمادهایی از هویت فرهنگی و مهندسی دوران خود هستند که به واسطه زبان کالبدی‌شان، انتقال‌دهنده پیام‌های جمعی می‌شوند.

پی‌نوشت

۱. Palimpsest: صفحه‌ای از یک نسخه خطی، مثل یک طومار یا یک کتاب است که متن آن خراشیده یا شسته شده و مجدداً به کار رود.

منابع

در ادراک معماری اسلامی ایران»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۳، صص ۷۳-۸۰.

<https://sid.ir/paper/146777/fa>

طلایی، سمیه و علی اکبری و مهدی حمزه‌نژاد (۱۳۹۹) «تحلیل پدیدارشناختی مکان قدسی در شهر ایرانی - اسلامی مبتنی بر انحاء حضور عناصر چهارگانه در فضا؛ (مطالعه موردی: آرامگاه شاه‌نعمت‌الله ولی در شهر ماهان)»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال بیست و چهارم، شماره ۱۱، صص ۴۳-۵۴.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.2228639.1399.11.42.4.5>

عسگری، نسیم و شهریار ناسخیان و محمدسعید ایزدی (۱۳۹۸) «خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال دهم، شماره ۳۸، صص ۲۱-۳۶.

<https://sid.ir/paper/526559/fa>

فرهی فریمانی، مریم و مهدی حقیقت‌بین (۱۳۹۵) «واکاوی ادراک ایرانیان در مواجهه با طبیعت (مطالعه موردی: بررسی تولیدات علمی در رشته معماری منظر و حوزه هنر و معماری)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۴، صص ۳۳-۴۲.

<https://sid.ir/paper/517895/fa>

کاظم‌پور، مهدی و مهدی محمدزاده و شهریار شکرپور (۱۳۹۹) «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر»، هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)، دوره ۲۵، شماره ۱، صص ۷۱-۸۶.

<https://sid.ir/paper/146777/fa>

محمدی‌فر، یعقوب و مانا روحانی‌رانکوهی و جعفر مهرکیان و ویتو مسینا (۱۴۰۲) «گونه‌شناسی معماری آرامگاه‌های الیمانی»، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال هفتم، شماره ۲۶، صص ۹۷-۱۱۸.

<http://journal.richt.ir/mbp/article-1-962-fa.html>

Cellerino, A., & Foiatta, E. (2018) The sanctuary

بهشید، بابک و بهزاد بهلول‌نیری (۱۳۹۲) «مفهوم نقش‌ونگارها در سنگ‌قبرهای محوطه شهیدگاه بقعه شیخ‌صفی‌الدین»، همایش ملی باستان‌شناسی ایران، به کوشش حسن هاشمی زرج‌آباد و محمدحسین قریشی، بیرجند، دانشگاه بیرجند.

<https://civilica.com/doc/370762>

جهانی‌شام‌اسبی، مجید و حسن ابراهیمی اصل و حسن ستاری ساربانقلی (۱۴۰۳) «توسعه و تحولات تاریخی معماری مجموعه آرامگاهی شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی در دوران معاصر»، مطالعات سیاسی - اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران، سال هفتم، شماره ۱۹، صص ۱۱۰-۱۳۶.

<https://www.sid.ir/paper/1363274/fa>

حسینی، سید هاشم (۱۳۸۸) «بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی: بنا بر آرا ابوسعید ابوالخیر»، معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا)، شماره ۳۸، صص ۱۵-۲۳.

<https://sid.ir/paper/154407/fa>

خاک‌زند، مهدی و سعیده تیموری‌گرده (۱۳۹۴) «بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۹، صص ۵۵-۶۴.

<https://sid.ir/paper/496128/fa>

دیماند، موریس اسون (۱۳۸۳) راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، چاپ سوم، تهران، علمی و فرهنگی.

<https://www.iranketab.ir/book/34495-a-handbook-of-muhammadan-art>

شیشه‌گر، آرمان (۱۳۹۳) آرامگاه دو بانوی عیلامی از خاندان شوتور نهونته پسر ایندد، دوره عیلام نو، مرحله ۳ ب (حدود ۵۸۵ تا ۵۳۹ پ.م)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری).

<http://library.aui.ac.ir/dL/search/default.?Term=19901&Field=0&DTC=100>

صابری کاخکی، سیاوش (۱۳۹۲) «ربط کیفیات تألیفی

- Cellerino, A., & Foietta, E. (2018) The sanctuary and cemetery at Kal-e Chendar, Shami (Khuzestan, Iran). In Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East.
- <https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>
- Dallai, M. (2020) The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: Localization and architectural features. EUT Edizioni Universita di Trieste.
- <http://hdl.handle.net/10077/30232>
- Ingraham, M. L., & Summers, G. (1979) Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12.
- <http://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.php?action=getRecordDetail&idt=12590808>
- Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339(1).
- <https://www.jstor.org/stable/25066901>
- Wicks, Y. (2015) Bronze 'bathtub' coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. *Bronze 'Bathtub' Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices*.
- <https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>
- Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In *ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz*, September.
- <https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>
- <https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>
- Dallai, M. (2020) The vaulted funerary hypogea in Mesopotamia between the second and first millennium BC: Localization and architectural features. EUT Edizioni Universita di Trieste.
- <http://hdl.handle.net/10077/30232>
- Ingraham, M. L., & Summers, G. (1979) Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran. *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12.
- <http://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.php?action=getRecordDetail&idt=12590808>
- Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 339(1).
- <https://www.jstor.org/stable/25066901>
- Wicks, Y. (2015) Bronze 'bathtub' coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. *Bronze 'Bathtub' Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices*.
- <https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>
- Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In *ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz*, September.
- <https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>
- <https://doi.org/10.2307/j.ctv10tq3zv.8>

Zalaghi, A. (2018) Digging up the past: Revisiting the Elamite underground vaulted tombs at Tappeh 497 (KS 53), Susiana Plain. In ELAMICA: Elam and its Neighbors - Recent Research and New Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Johannes Gutenberg University Mainz, September.

<https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>

Ökse, A. T. (2005) Early Bronze Age chamber tomb complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates. Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 339(1).

<https://www.jstor.org/stable/25066901>

Wicks, Y. (2015) Bronze 'bathtub' coffins in the context of 8th-6th century BC Babylonian, Assyrian and Elamite funerary practices. Bronze 'Bathtub' Coffins in the Context of 8th-6th Century BC Babylonian, Assyrian and Elamite Funerary Practices.

<https://doi.org/10.2307/j.ctvr43kwr>

فصلنامه علمی
مطالعات شهر ایرانی

فصلنامه علمی «مطالعات شهر ایرانی - اسلامی» • شماره پنجاه و نهم • بهار ۱۴۰۴